

CLASS - 3

Nagaland Heritage Studies

PHOM



STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE



Nagaland Heritage Studies

CLASS - 3

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 3 - PHOM

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrators: Vineizotuo Z. Tase, Tsachumla Mongzar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.



THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima



N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHEEHONGSHAH

India Sorkar hommei nyiübüh shah meeishi lekkei nyingei nyuhen medkü kaüpjän nyupü kü shenshi Nagaland sorkar-i yao hangkovih yah-ei jen maanpü kahmüg vailangmao shahlhem longi nyupü kahmüg kü Hashih beü-i laophü lei nyiübüh shah mhanhen ahshiüng shongnyiü shei teihtü Education Department hommei school lei iehen laaitap ngaihen shing SCERT ami mongshang longpü kotü “NAGALAND HERITAGE STUD-IES” shei mentü daoshu dhü dükpülei Naga amei vanglem dükhiliüng Mohitap, Yimpila, Bü-oo chongei leiyei yemmei dükpü, laaitapmü ngaiyei iehen, haa hommei mahdaihen nyupü yiangei tuhpü kei chongkahan.

Pünyiüvaishi, jen Phom ami laophülei nyiübüh shah ne-mhan, meheyao lekpü neshiü vangbung longi nyu-ei dainyüke. Shah-ang ngaipü laaitap hapalei nyiangkuk jaa (new spelling pattern) Phom Laaiyuong Dükliüng Ghong hommei liünpü Spelling hapa Phom People Council-i mongei yahpü kü lahbhentü jennei hapa ielhem laaitap ngaiynyüpa. Kandok shah kü epükei nedükpü phiyü pheidaipü üng meibüpa, shah-ang jenni mehe dükkei dainya haa dao-aong leiyei dükshah.

Denjaa kü nyinghen mhanhen longi nyujao, mechem-ao laophülei Nyiübüh shah kü neken-i, haa deyakphong, shejao nyiangpü iepü kü longi mongshuohtuh. Hapa-i mon niüng üpa ang ha mih-i nyinghen. Menyih thahshi hakeipü laai dhü neshiü hadü hangkovihvaishi nedük, hanang-kü lhem longi peihtük, betük aamtük ha mechemmao nyokkei neleika-hen.

Tohpülei hashidhü amphongi laophü nyiübüh shah mechem mhanhen-shang niüng yongpü lashopshing dongvongpü vaikahen hadü mih-i niüng üpa ha nyinghen. Hapa laai iepü ambeü Kahvangi moihimante.



(T. IMDONG PHOM)
Chairman
Phom Literature Board

GOSHI NYUPÜ

FAH

1. Fei-ie (51-100)

1

2. Jennei büm phaihen - II

8

3. Vaangpaan

12

4. Ngelei Nagaland-Districts hadü
Jatli dhü

20

5. Büshah - Meynyiü hadü Adchü

23

6. Jennei ow hi ai

27

7. Vaanyaaü - Maani nyeishi

33

8. Jen ngeih hi shin kü nyupü
püü-hi-voong - I

35

9. Jen ngeih hi shin kü nyupü püü-
hi-voong - II

38

10. Pehe kü dhüm shuohtuh

43

IELHEM 1

Fei-ie (51-100)

Nyinghen mühung:

1. Amei shah kü fei-ie men nyüpeih shei nyinghen 51-100.
2. Fei-ie men dhü dhennei shei nyinghen.
3. Fei-ie men hadü ngeü jieüshangi ietuh.
4. Fei-ie mendhü jieüshangi ietuh.

Hashih dhü lei shao kü shettei fei-ie maanpü küpü longpü hutuh:



Penyipü ann, Kukha, Penyi, Ann, Hapü ann.

Jenni fei-ie mendhü iehen mhanshah 51-100.

 	– Penyipü annpü hük	 	– Püchempü hük
 	– Penyipü annpü nyi	 	– Püchempü nyi
 	– Penyipü annpü chem	 	– Püchempü chem
 	– Penyipü annpü alli	 	– Püchempü alli
 	– Penyipü annpü nga	 	– Püchempü nga
 	– Penyipü annpü vok	 	– Püchempü vok
 	– Penyipü annpü nyet	 	– Püchempü nyet
 	– Penyipü annpü shet	 	– Püchempü shet
 	– Penyipü annpü shiü	 	– Püchempü shiü
 	– Püchem	 	– Püchempü ann

 	– Püchempü annpü hük	 	– Püallipü hük
 	– Püchempü annpü nyi	 	– Püallipü nyi
 	– Püchempü annpü chem	 	– Püallipü chem
 	– Püchempü annpü alli	 	– Püallipü alli
 	– Püchempü annpü nga	 	– Püallipü nga
 	– Püchempü annpü vok	 	– Püallipü vok
 	– Püchempü annpü nyet	 	– Püallipü nyet
 	– Püchempü annpü shet	 	– Püallipü shet
 	– Püchempü annpü shiü	 	– Püallipü shiü
 	– Püalli	 	– Püallipü ann

9 1 – Püallipü annpü hūk

9 2 – Püallipü annpü nyi

9 3 – Püallipü annpü chem

9 4 – Püallipü annpü alli

9 5 – Püallipü annpü nga

9 6 – Püallipü annpü vok

9 7 – Püallipü annpü nyet

9 8 – Püallipü annpü shet

9 9 – Püallipü annpü shiü

1 0 0 – Kho hūk

DÜKHEN:

A. Fei-ie Penyipü annpü hük küpü Püalli thahshi nyiangtuh.

B. Phangei pü lhachei dhü kü veituh fei-ie mendhü nyiangtuh.

1.



2.



3.



4.



5.



6.



7.



C. Fei-ie Püallipü hük küpü Kho hük thahshi nyiangtuh.

D. Fei-ie dheannei jieüshangi nyiangtuh:

82	Püchempü annpü hük
63	Püchempü alli
71	Püallipü ann
59	Penyipü annpü nyi
90	Püallipü nyi
88	Püchempü annpü chem
95	Püallipü shet
52	Püallipü annpü nga
73	Püchempü chem
64	Penyipü annpü shiü

E. Vukkei nyüpü fei-ie longpü küpü pahngei nyiangtuh.

Püchempü nga	Püchempü annpü shiü	Püallipü annpü shet
Püchempü nyi	Püalli	Püallipü annpü vok
Püchempü alli	Püchempü annpü nyet	Püallipü annpü shiü
Püchempü hük	Püchempü annpü shet	Püallipü annpü nyet
Püchempü chem	Püchempü annpü vok	Kho hük

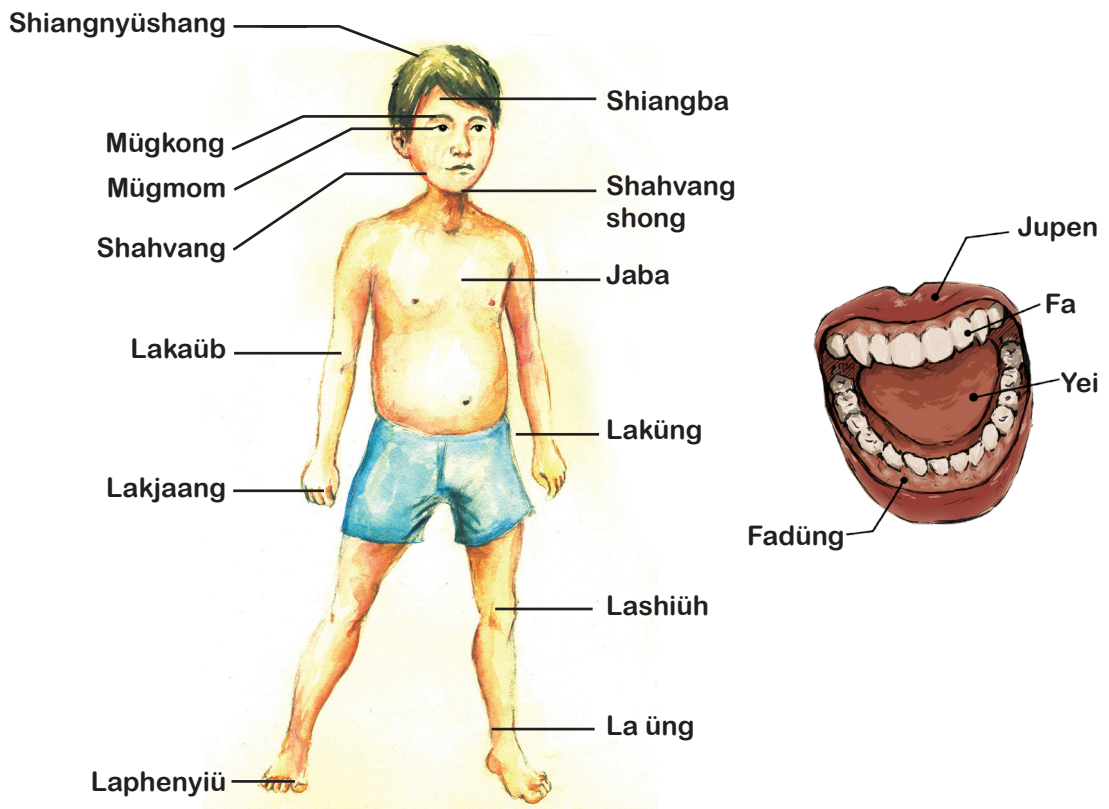
IELHEM 2

Jennei Büm Phaihen - II

Nyinghen müghung:

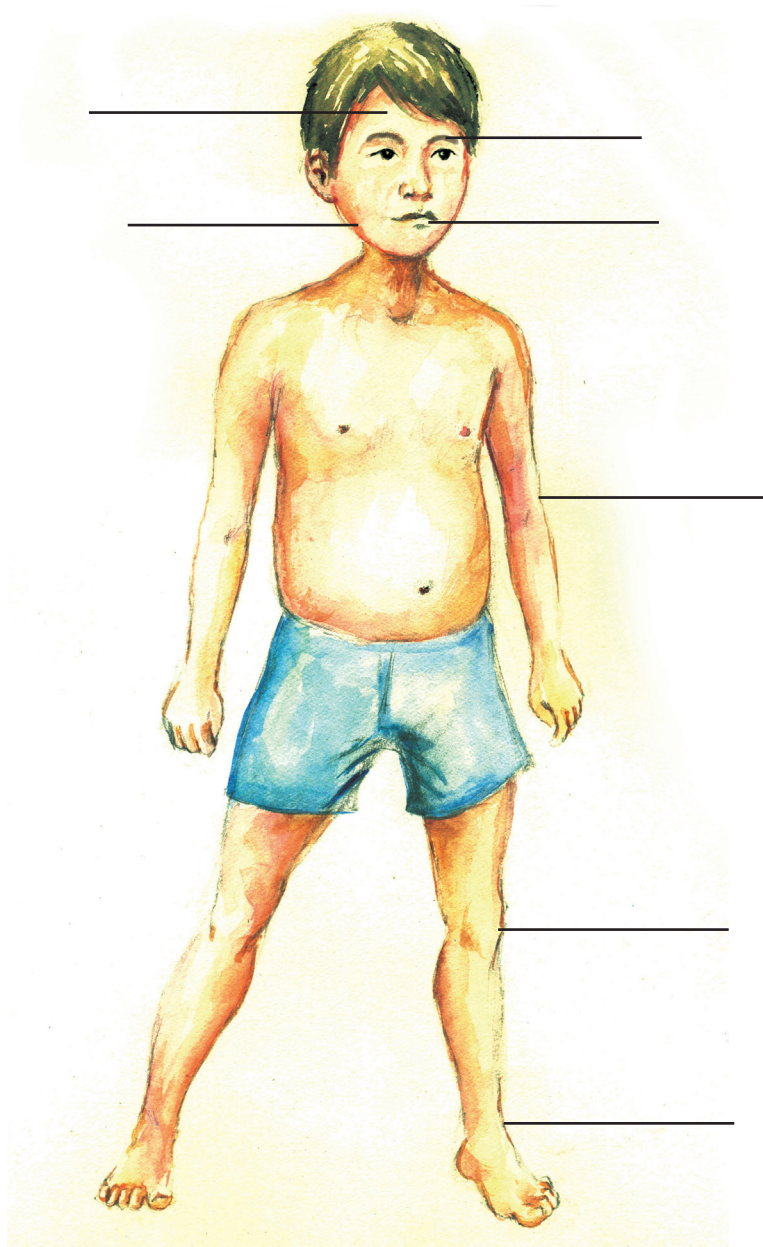
1. Amei shah kü büm phaihen lao lao lei men nyinghen.
2. Büm lao lao lei men nyiangtuh.
3. Büm phaihen lao lao lei men hadü ngeü jieüşangi ietuh.
4. Ielhem kü nyupü pheapü jieüşangi ietuh.

Jenni büm phaihen lao lao lei men nyingshah.

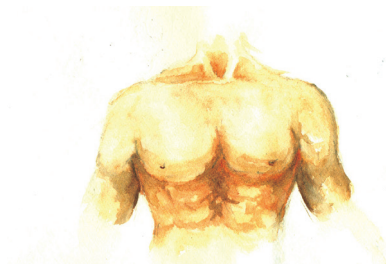
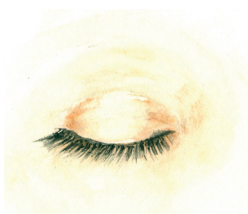


DÜKHEN:

A. Lhachei lao lao liüngtuh hadü men jieüshi nyiangtuh.



B. Phangei shuoh-ei nyupü mendhü huwei nyiangtuh.



C. Küphü hük jeyei nüngi nyingei tuhpü büm phaihen laolao nyupü haa jong jaüteituh.

D. Shuohei nyupü etuh hadü shingkong kü nyiangtuh.

- | | |
|-----------------------------------|-----------------|
| 1. Ngelei la kü nga nga nyüpeih. | L _ j _ _ g |
| 2. Jummi ngelei lakqüi tuh. | L _ _ a _ b |
| 3. Ngelei lak kü nga nga nyüpeih. | L _ k _ a _ _ g |
| 4. Ngei düngei vaünyeih. | F _ |
| 5. Jum a ngelei müg dok kü nyüke. | M _ _ K _ _ g |

E. Büm phaihen ann (10)men yamtuh.

S	H	I	A	N	G	B	A	L	X	Ü
M	L	Q	Z	R	Q	M	A	A	L	I
Ü	Q	A	X	F	Z	K	R	Ü	L	Y
G	Z	H	K	O	A	Q	X	N	S	N
M	Q	X	T	Ü	Q	R	Z	G	H	E
O	B	U	B	X	N	M	O	Q	I	H
M	G	Q	X	Z	Y	G	F	Z	Ü	P
S	Q	J	A	B	A	X	B	T	H	A
S	H	A	H	V	A	N	G	X	Q	L

F. Nüngi hapa ielhem kü nyingpü büm phaihen laolao lei men dhü nyiangtuh.

IELHEM 3

Vaangpaan

Nyinghen müghung:

1. Vaangpaan lao lao lei men nyingtuh.
2. Vaangpaan lao lao lei nyingnyoi jung mhantuh.
3. Ngeü vammei hadü jieüshi ietuh.
4. Ielhem kü shetei pheepü kü lahtuh.

Bung kü vaangpaan alli nyüke. Haadhü yü Sheilii, Shao, Baang hadü Ünyiü

1. Sheilii hepak kü shamshi nyunyeih.



Jiü dhü pungnyeih.
Pee mongei pishok dhü piteinyeih.

2. Shao vaangpaan kü vanghe nyashi hadü nyahshi.



Nyih lushi yanüng shohshi.
Shennyaki shao hepak kü yung nyeishi yingnyeih.

3. Baang vaangpaan kü nyihnüing vüngei leinyeih.



Phenlak dhü vüngei leinyeih hadü kaungdai nyeih.

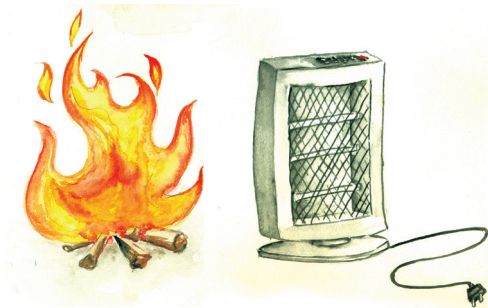
4. Ünyiü vaangpaan kü nyih nüng vüngmaki lei nyeih.



Nyih shohshi yanüng lushi.
Shing hannei lei shü yao vünyeih.

DÜKHEN:

A. Lhachei kü veitü vaangpaan kü jieüpü men shihtuh.



B. Phangei pheepü kü lahtuh.

1. Shao vaangpaan kü nyihnüng hadü yanüng mehe vainya?
2. Baang vaangpaan hepak kü phenlak dhü kü mehe vainya?
3. Mechem jiü dhü pung nya?
4. Ünyiü vaangpaan kü nyihnüng hadü yanüng mehe vainya?

C. Lümpü vaangpaan küpü lhachei baktuh hadü rong phowtuh.

D. Lhachei hadü vaangpaan jieü-ei hutuh:

A

1.



B

Baang

2.



Ünyiü

3.



Shao

4.



Sheilii

E. Lhachei kü veitü vaangpaan jong shahlhüng 20
30 thahshi huwei nyangtuh.

1.



2.



3.



4.



IELHEM 4

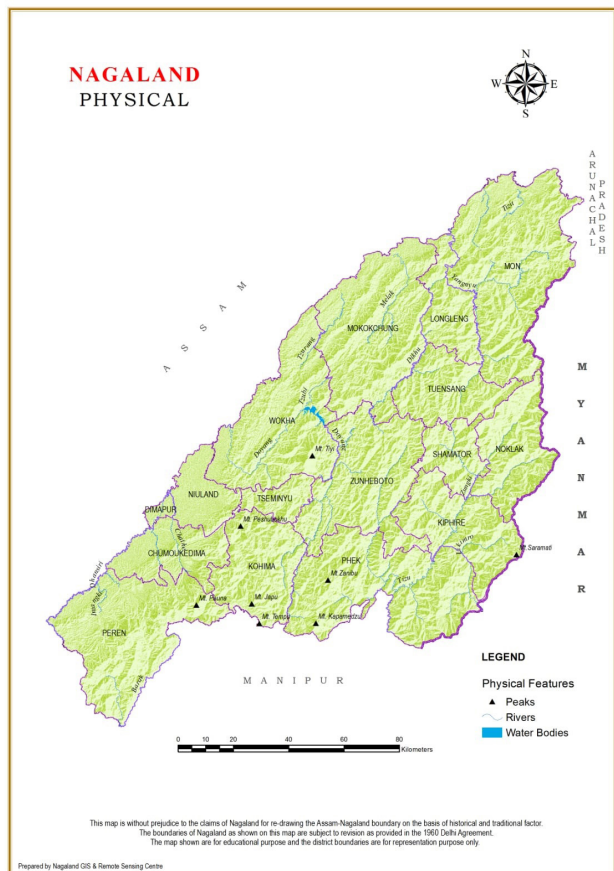
Ngelei Nagaland - Districts Hadü Jatli Dhü

Nyinghen müghung:

1. Mechem Nagaland state dangpa hadü chingyow üamang.
2. Districts annpü vok lei men nyiangtuh.
3. District annpü vok kü jat annpü nyet kei men nyiangtuh.
4. Viong hupü Apsha Pehe hadü Heong Heshü niüngei shahmü nyiangtuh.
5. Jieüpü jat jong nyinghen kenpü.

Nagaland state 1st
ketnyü lien nyih 1963
bung dang peih.
Shenteipü viong Pehe
phi lei Assam, Apsha-
Myanmar, Heong-
Arunachal Pradesh,
Heshü-Manipur.

District annpü vok
nyüpeih. Haadhü yü
Kohima, Dimapur, Peren,
Wokha, Zunheboto, Phek,
Kiphire, Mokokchung,
Tuensang, Longleng,
Noklak, Chümoukedima,
Tsemenyu, Niuland,
Shamator hadü Mon.



Kohima yü Nagaland lei capital.

Districts annpü vok kü jat annpü nyet nyüpeih. Haadhü yü Angami, Ao, Chakhesang, Chang, Khiamniungan, Kuki, Konyak, Kachari, Lotha, Phom, Pochury, Rengma, Sümi, Sangtam, Yimkhiung, Tikhir hadü Zeliang. Jatli beü üng laophü büyem vanglem, owhi ai, shahlhem nyüpeih.

Nagaland kahdok phaihen beü sheptü 16,579 sq.kms nyüke. 2011 census hommei iepü lei nanglak 19.79 lakh hadü laai manpü phi kü phaihen 79.55% nyüpeih shei 2011 census dükpü ami ngaipü shahom nyüke.

DÜKHEN:

A. Pheepü kü lahtuh:

1. Nagaland State mechem dangpa?
2. Nagaland kü shenpü chingyow üam ang Pehe (North), Apsha (South), Heong (East) hadü Heshü (West)?
3. Ammei district kü shenpü chingyow üam ang Pehe (North), Apsha (South), Heong (East) hadü Heshü (West)? (Refer the map of Nagaland).
4. Nagaland kü jat meshük nyüpa?
5. Nagaland kü districts annpü vok lei men etuh.

B. Nagaland map baktuh hadü rong shihtuh. District annpü vok huyeijummei men shihtuh.

C. Nyuhbüi iepü pangtuh hadü shahlhüng jieüpü kü (T) hadü nejieüpü kü (F) nyiangtuh.

1. Nagaland kü district dhü annpü vok nyüpeih.
2. Dimapur yü Nagaland ei capital.
3. Sangtam jat yü Tuensang hadü Kiphire district dhü lei nyüpeih.

4. Tseminyu district yü Rengma jat am nyupüshing.
5. Chingyow vaishi Assam state yü Nagaland viong Heshü philei nyüpeih.

D. Shingkong kü mahütuh:

1. Nagaland kahdok phaihen beü sheptü_____ .
2. 2011 census Nagaland kü nanglak beü sheptü_____.
3. 2011 census kü iepü lei Nagaland kü laai manpü phaihen_____ nyüke.

E. Tannei dükhen

Table lei nyupü Naga jatli men dhü nyuhbüi vang mü iehen. Laaivangh hanaü dhüi jatli men meeishi pangtö jieüpü kü doituh.

Lotha	Kuki
Phom	Khiamniungan
Konyak	Chang
Yimkhiung	Kachari
Sangtam	Tikhir
Zeliang	Chakhesang
Sumi	Ao
Rengma	Angami
Pochury	

F. Daoshu:

Lebü jat shennyiak nyi kü jum jong nyinghen shing haadhü pheepü:

1. “Niüngei men üpa ang?”
Hadü
2. “Niüng mükkei nyüpa?”
(shei jummei shah mü mükkei phehen)

IELHEM 5

Meynyiü Hadü Adchü Naga Amei Yimpila

Nyinghen mühung:

1. Ielhem wongmü hadü jieüşhi ietuh.
2. Nyiangkük ngeü jaadhü mhantuh hadü nyiangpü jieüşhi noteituh.
3. Yimpila meeishi nyingtuh hadü Adchü kon kohpü kü niüngi mükkei deihnya.
4. Hepak tükkei hapa yimpila jong jaüteituh.
5. Yimpila iehen vanglem veituh, lebü yimpila longi nyüpeih.
6. Nih-ei khowei iehen mhantuh.

Vangbung luangi meynyiü
rivulet yung yennei
düngel yung yinghen
daihaümteke.

Nyih hük hapa
yung ashamyung
leitaitü nyujateke. Büpa
mongshih-ei hei e, “hapa
meynyiüyungüpa-iasham
yung vaitükpa? Ngei mü
longpü nevaijü hükkei
nyupü dhü-i mon dükhen
aok”. Büpa-i shahhakha
kü daituh üpa-i asham
yung leitükpa nyingei
leikei shei e.



Shahhakha yungshu lei
aongjajü adchü nang nang
nekoh-i kahsha shuhah-i
yungkongei eeteke.
Shahhakha-i adchü kü “niüngi
longpü meyniü-lei yungyen
asham yung leitük pükü mong
neong nyuja. Büpa mü longpü
nevaijü hükkei nyupü dhü-i
mon haa dükaokhen shei-e.”



Adchü-i kahsha shuwei nyupü yuongmü ngangei veitü,
büpa lei hüh hük phiyei shahhakha kü shuoh hadü “lei-yei
meynyiü kü büpa lei mom hapa mü shaashi hadü täupshi
nyella shei phetuh.”

Shahhakha nyokkei lei-yei meyniü kü hei eteke, “O
longpü, ngei niüngei yung ashame yung lei hüpü pongtepih.”
Hadü büpa-i leipü adchü hüh yahshuohtü eteke. “Büpa
jong nyinghen nangkü hapa momlah niüng kü shuohpüja,
hapakei niüngei mom wongkoh shi hadü hüh koh shi nyella
shei epü va-ai.” Haa hepak kü meyniü-i adchü hüh hadü
momlah kü veitü longi nyiamteke. Büpa-i deihpüyü hapa
yemlem mü longi longpü hadü mangpü hük vaihen khih shei



büpa shiülangi mokkei
phaü mongei shütai
hadü mechemao hapa
yungkong nammei
nepei.

DÜKHEN:

A. Pheepü kü lahtuh:

1. Hapa yimpila kü ü-amphongei büshah nyüpa?
2. Mehekei meyniü lohpa?
3. Üpa-i yung yen ashām yung leihüpa?
4. Shahhakha-i adchü kü mehe epa?
5. Longpü meyniü kü adchü nyiammei nyula?
6. Adchü-i meyniü kü mehe shahnyok shompa?
7. Yimpila tohpülei üpa kü üpa nyiampa?

B. Jieüpü nevaijü nüjieüpü nyiangtuh:

1. Meyniü-i shahhakha kü lohteke_____.
2. Adchü-i rivulet yungyen ashām yung leihüteke_____.
3. Meyniü mü longpü nevaijü büpa shükpa-i mon ashām yung leihü aokhen_____.
4. Adchü-i shahhakha kü büpalei hüh-i hümteke_____.
5. Adchü hüh eetü meyniü nyiamteke_____.

C. Jieüpü kü veikok shihtuh:

I. Rivulet

- a) Maanpü yungyen ()
- b) Sham kok yung ()
- c) Yung kok ()

II. Ashām yung

- a) Vuo hük ()
- b) Ashām yung ngentpü ()
- c) Daülangpü yung ()

III. Longpüpa

- a) Wong kohbüpa ()
- b) Nethee meeipü ()
- c) Mom neshüpü yemha ()

IV. Hanpü

- a) Mongshih vampü ()
- b) Aiyei nyupü ()
- c) Nyiampü ()

V. Shu maanpü

- a) Jetshi nyupü shu ()
- b) Kokshi nyupü shu ()
- c) Baüshi nyupü shu ()

D. Shalhüng hük nyiangtuh:

(a) Yimpila chongpangpü jong:

(b) Yimpila ji-am jong:

(c) Yimpila tohpü jong:

E. Niüngi nyingpü kei nyibapü class lei yimpila ietuh.

IELHEM 6

JENNEI OW HI AI

Nyinghen müghung:

1. Jennei büyem ashakviha men nyingtuh.
2. Ielhem meeishi lekkei ietuh.
3. Pheepü shah kü jieüşhi lahtuh.
4. Ielhem lei nyupü shahlem nih-ei jaüteituh.
5. Jennei büyem ashak vih-ei yahtuh hadü mih-ei büyem ashak kao vih-ei eteituh.



Henji yü Pakon hadü Nyiüli. Hammei jat-i hapa ow yahnyeih.

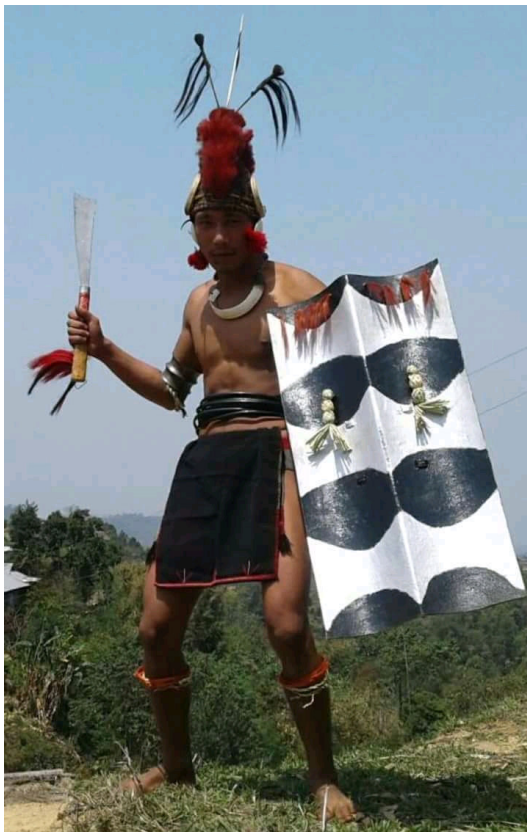
Nyiüha dhü-i shüngnang yahnyeih hapa kü Shakha shüngnang enyeih, hadü ashak kü Lakshung enyeih. Hammi üngzük, lakshaüp hadü thaongjiü yahnyeih, hadü voong-i aapü konyeih hapa kü dow enyeih.



Paha-i büm kü aishi müü pat ashak yahnyieh. Paha-i ashak ümpü kü Hinyü enyeih. Hadü käüplak yahnyeih. Paha-i adhen, lakshaüp, laktet, zük, thaongjiü, la laang yahnyeih.



Nyiüha dhü-i shiangjingei shedtang yahnyeih. Paha-i adhen yahnyeih ha kü homluh adhen enyeh.



Paha-i yan, phong, hadü iye nonyeh. Kah-ei, phaüei, meyshih nyah mang hadü vepa küpü yianghen shingvaishi hapa daolem nonyeh.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Nyiüha dhü-i yahpü büyem ashak kü mükkei enya?
2. Paha-i yahpü jennei büyem ashak kü mükkei enya?
3. Nyiüha dhü-i yahpü shüngnang kü men mükkei enya?
4. Paha-i shüng kü chümpü ashak kü mükkei enya?
5. Paha-i büm kü ai shi yahpü ashak kü mükkei enya?
6. Shüngshaüp mepa kü enya?
7. Nyiüha dhü-i shiangjing-ei yahpü ow kü mükkei enya?
8. Niüngi büyem ow mepa hepak kü yahnya?

B. Jieüpü shahjök kü veikok shihtuh:

1. Nyiüha dhü-i nangpü ashak kü

i) Müü pat ii) Shüngnang iii) Kaüplak iv) Zük

- 2.. Paha-i la lei yahpü ow

i) Thoangjiü ii) Ashak iii) La laang iv) Lakshaüp

3. Paha-i büm kü aipü ashak

i) Müü pat ii) Laktet iii) Yan iv) Adhen

4. Nyiüha dhü-i lak-ei yahpü ow

i) Ashak ii) Dow iii) lye iv) Lakshaüp

5. Paha-i shiangjingei yahpü

i) Phong ii) Adhen iii) Zük iv) Müü pat

6. Nyiüha dhü-i ümpü ashak

i) Shüngnang ii) Thaongjiü iii) Zük iv) Lakshung

- C. Jaüteihen – Niüangi pampü lebü jatei büyem ow hi-ai hükei men etuh? Niüangi mehekei pamnya?Küphü kü jaüteituh.
- D. Niüngei büyem ow hi-ai hük baktuh hadü hapalei men nyiangtuh. (Paha i paha lei büyem ow hi-ai baktuh hadü nyiüha i nyiüha lei büyem ow hi-ai baktuh).
Niüngei jat nyiüha i ümpü büyem ashak men nyiangtuh.
- E. Niüngei class ei büyem vanglem jeileipü nyih panghtuh. Niüngei jat i ümpü büyem ow hi-ai nevaijü jiü hi zük yahei class ei peituh. Küphü dhü kü hapa daolem jong etuh, hapa mehekei shongnyiüang hadü niüangi mehe nangkü lümnya.

F. Phangei shuohei nyupü lhachei kü veitü jat hadü lhachei jieüteiyei shihtuh.



Konyak

☐

Zeliang

☐


Kuki

☐

Pochury

☐


Sangtam

☐

Khiamniungan

☐


Yimkhiung

☐

Rengma

☐


IELHEM 7

Vaanyaaü-Maani Nyeishi

Nyinghen müghung:

1. Vaanyaaü meeishi lekkei ieyei mhantuh.
2. Hapa vaanyaaü labpü nyingtuh.

MAANI NYEISHI

Maani nyeishi deihpü, maani
nyeishi phahjipü

Maani nyeishi pampü, maani
nyeishi mangtükpü

Maani nyeishi shuohpü, maani
nyeishi kenteipü

Maani nyeishi lemphüli kü hapa yü
pamhüshi, vüngnyangshi hadü
dhüm gohshi nyüke.

Kelhoukhrieno Savi



DÜKHEN:

A. Ghong mechemmi hadü lomja-i hapa vaanyaaü ietuh.

B. Hapa shahjök dhü lei labpü nyingtuh.

- | | |
|----------------|----------------------------------|
| 1. Deihpü | – Mih kü pammei deihpü. |
| 2. Phahji | – Mih kü phahji hupü. |
| 3. Pampü | – Nyiü hi pa kü pampü. |
| 4. Mangtükpü | – Hük hi hük kü mangtükpü. |
| 5. Kenpü | – Chingyow kü kenpü. |
| 6. Dhüm gohshi | – Pehe kü dhüm gohshi shah ehen. |

C. Pampü, mangtükpü hadü kenteishi mükkei nyuhen maani nyiangtuh.

D. Shuohei nyupü shahjök yahei phajai shahlhüng lüungei class ei vang mü ietuh.

Deihpü, Phahjipü, Dhümgohshi

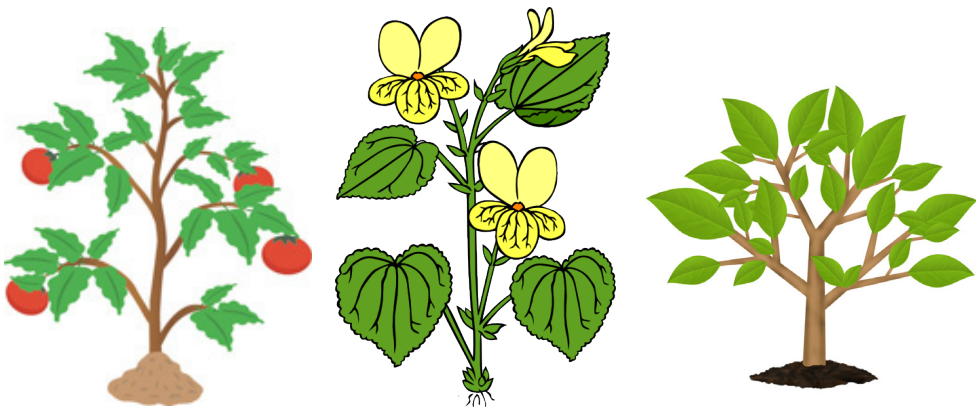
IELHEM 8

Jen Ngeih Hi Shin Kü Nyupü Püü-Hi-Voong - I

Nyinghen müghung:

1. Püü kü nyupü lempü nihei nyinghen.
2. Ielhem lekkei etü nyinghen.
3. Jen nyushing-ei dangpü püü lhem lao lao nyinghen.
4. Püühivoong jennei nadang lempü kü noteipü nyinghen.
5. Püühivoong shongnyiü nang nyinghen.
6. Ielhem küpü shahjük dhü-i shahlhüng liünghen.

Jen nyupü ngeih hi shin kü püühivoong lhem longi eenyüke.
Haadhü püü lhem kaümmei yemmü nyupü daolem hanangkü
püühivoonglongei hadü da-eijen kü nanglei longi shuohnyeih.
Püü haanei longshi hadü haanei yü maanshi nyunyeih.

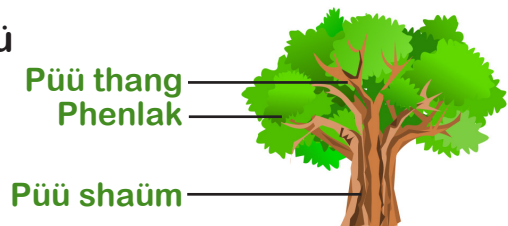




Longpü püü:

Shao lushi longshi nyupü kü püü shei enyeih.

Püüthang longi ngetshi hadü wongkohshi nyunyeih.



Püü hommei jen kü dhüm, betjük hadü

Jenni napü kei püü-i nanglei shuohnyeih.

Longkham püü (Oak), Mah püü (Naga Tenga), Ngüjük püü (Walnut), Hanghao (Mechinga), Phaüm püü (Banyan),

Phangjük (Gooseberry), Hangpao (Orange),

Haadhü keipü püü lhem longi jen shonnei nyüpeih.

DÜKHEN:

A. Püü baktuh hadü püü lhem heengei nyiangtuh.

B. Pheepü kü lahtuh:

1. Niüng nyupü moitoi lei dangpü püü lhem haanei nyiangtuh?
2. Niüng nyushingei dangpü betjök lhem haanei nyiangtuh?
3. Jennei nadang kü noteipü püü lhem haanei nyiangtuh?
4. Püü-i jen kü mükkei nanglei shuohnya?
5. Püü kü yemmü nyupü daolhem shei mehekei enya?
6. Jenni püü kaümmei ag-ei daütük jü mehe vaihen?

C. Shingkong kü jieüpü shah nyiangtuh:

Betjök, Longnyeih, dhüm-i, Ngüjök, Phaüm

1. Phangjök püü yü _____ püü.
2. Vangdhüm longpü shuohpü püü yü _____ püü.
3. _____ püü-i betjök hadü püü nanglei lhem longi shuohnyeih.
4. Vanghenyiü kü püü _____ jen kü nyomei shing shuohnyeih.
5. Püü yü yemmü nyupü daolem mehe nangkü jum _____.

D. Haadhü shahjök-i shahlhüng liüngtuh:

Shaapü, Maanpü, Lupü, longpü, Betjök, dhüm, püü, wongnekohpü

E. Niüng nyushingei nyupü püü phenlak lhem lao lao thaitü niüngei laai lei khaümtuh hadü haadhü lei men nyiangtuh.

IELHEM 9

Jen Ngeih Hi Shin Kü Nyupü Püü-Hi-Voong - II

Nyinghen müghung:

1. Ielhem ietü meeishi nyingtuh.
2. Niüng nyushingei maanpü püü lhem dangpü nyingtuh.
3. Püü lhem lao lao lekkei nyingtuh.
4. Maanpü püü-i nanglei shuohpü lhem nyingtuh.
5. Maanpü püü lhem nih-ei jaüteituh.



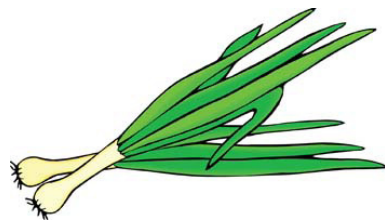
Maanpü püü yü ahshi nelongi shohshi nyunyeih
Püüdiüng wong neokoh-i nyunyeih hadü
Kahdok chong-ei, viü mü pannei daiyei betjök jüknyeih.

Pantam püü:



Pantam püü hayü maanpü püü, püü büm maanshi shejao wongkohshi hadü püü thang longi nyunyeih. Ongpajiü (Rose), Thihok hangpao (Lemon) hadü Ngopai (Raspberry) haadhü yü pantam püü.

Phenha:



Phenha yü longi maanshi nyunyeih.

Longi innyaih shi hadü wong nekoh i nyunyeih lienyang maani hepak kansho mon nyutü didainyeih. Jiünam (Basil), Dong (Yam), Hah (Paddy), asheh (spring onion) haadhü keipü kü phenha shei enyeih.

Viü lap sheilii:



Püü haanei yü jum monha yonghen neaok-i nyunyeih
Lebü Püü nevaijü voong haanei mü khaitü pannei longnyeih
Hapa kü Viü lap sheilii püü shei enyeih. Ati jük (Passion
fruit), Mükkoh (Cucumber), Ati lok lok (Cherry tomato),
Vihao (Beans), Nyaliüngopai (Grapes) haadhü viü mü pannei
dainyeih.

Viü mü panpü:



Püü haanei yü kahdok lei pannei dainyeih Püü büm
wong nekoHpü nangkü yongei neaok-i kahdok kü pannei
dainyeih.

Thongyaü (Pumpkin), Mellongshee (Sweet potato) haadhü
kahdok kü Pannei dainyeih.

DÜKHEN:

A. Pheepü kü lah-ei nyiangtuh:

- i) Phenha püü küpü hahying lhem haanei nyiangtuh?
- ii) Viülep sheilii püü küpü hahying lhem haanei nyiangtuh?
- iii) Viü mü pannei jükpü hahying haanei nyiangtuh?
- iv) Niüngei shemmei lak aa pee nyella? mehe hahying püü shei shi nyüpa?

B. Shuohei nyupü shahlhüng jieüpu nevaijü nejieüpu shei nyiangtuh.

- i) Phenha yü hepak kansho mon nyunyeih.
- ii) Viü mü panpü sheilii laophü nyingkü laü yei yongnyeih.
- iii) Yongvi yü phenha sheilii kü enyeih.
- iv) Pantaam püü lei kaothang inn yaihshi nyunyeih.
- v) Viü lap sheilii yonghen shing sheühpü nanyeih.

C. Hahying, haohilai, betjök, phenlak, lhem baong haanei nyiangtuh:

Pantam püü	Phenha püü	Viü mü panpü püü	Viülep sheili püü

D. Etü dükhen:

Ngeih hi shin kü nyupü (Phenha, Pantampüü, Viümü panpü nevaijü Viü lap sheilii) yahei peikei. Hapa püü mepa lem ang hadü hapa lei nanglei jong classroom ei shahlhüng 2 nevaijü 3 thahshi lekkei etuh.

E. Daoshu hepak:

Nyuhbü i sheüh tei-ei hapa düktuh:

- Dow maanpü kü hahying sheilii lhem haanei sheituh.
- Niüng nyushingei dangpü sheilii sheituh.
- Hadü hapa class küpü hashih dhü kü jeyei kheii waituh.
- Hapa sheilii küpü vampü hahying hashih dhü-i haantei aokhen nevaijü moplem yempü lem kao aokhen.

IELHEM 10

Pehe kü dhüm shuoh tuh

Nyinghen müghung:

1. Naga amei büyem vanglem meeipü jong nyingtuh.
2. Pehe kü dhüm shuohen vanglem meeipü nyingtuh.
3. Vanglem meeipü shongnyiü nang nyingtuh.
4. Ielhem jieüshi ietuh.
5. Nyiangkuk jaa mhantuh.

Naga amei vanglem meeipü longi nyüpeih. Haadhü vanglem meeipü jennei bühipa dhü-i nyuh-ei venpü hommei denshem hük küpü hük jaiyei daipeih. Hapa vanglem dhü ghong kü shongnyiü hük kü pehe kü vangdhüm shuohen hapa nyüke.

Jennei Naga büyem vanglem kü pehe kü dhüm shuohen Ihem longi nyüpeih.

Pehe hük peijashing kü uoshi nyupü naü-i Yongei uoshing haanei shuohnyeih.



**Mechem Pehe hük-i
shah ehen, jenni
nennei panghen.**

**Thaihiyo kü pehe
kü shong, shah
ehen hepak haanei
shuohhen.**



**Pehe kü
meeishi
hangei
hoihen.**



Pehe dhü-i nyuhpü venpü panghen.



Pehe dhü kü sheüh-ei shonghen.

Jenei büyem meeipü nemahtük-i jaoshi hapa kü kammei dianüing kheshah. Vanglem meeipü mechemao nepetüki, pehe dhü kü dhüm shuohshi nyutuh.

Hapa shahjök labpü niyangtuh:

1. Būhibüaüm – Shem aüm üpa denluangi nyuhaümpa.
2. Kennei – Jenni hūk hi hūk kü kennei deihhen.
3. Vangdhüm – Pehe kü vangdhüm shuohen.
4. Meeipü – Hashih kü meeipü vanglem huhen.
5. Büyem Vanglem – Peihdaipü hepak jong.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lah-ei nyiangtuh.

1. Pehe hūk pei shing kü, niüngi mehe dükhen?
2. Pehe-i shah eshing kü, niüng mükkei nyuhen?
3. Būhipa dhü-i vanglem meeipü nyuh-ei tuhpü, meheang?
4. Naga amei vanglem meeipü nemahtük-i tuhhen mehekei shongnyiü?

B. Jieüpü shahlhüng kü (T) hadü nejieü pükü (F) nyiangtuh:

1. Pehe dhü pongshing kü hang-ei hoihen _____.
2. Pehe dhü kü mechemao nesheühhen_____.
3. Pehe lei ven panghen _____.
4. Pehe-i nyuhpü vanglem kü nekamhen _____.

C. Niüngi shahjök jaa nyingpü shingkong kü nyiangtuh.

kennei, büyem vanglem, vangdhüm, būhibüaüm, anyahnyemi

1. Pehe kü _____ shuohei shah ehen.
2. Kūphü dhü kü _____ huhen ngeilei nyiühipai ngei kü _____ nyuhpeih.

3. Jennei _____ I hapa ching akkei pheikü vangbung longi angtei.
4. Jennei _____ yiangei tuhhen longi shongnyiü nyüke.
5. Büpa düngei beü mü _____ nyunyeih.

D. Phangei nyupü shah dhü yü vangdhüm shuohpü hadü vangdhüm neshuohpü nyingnyoikhih. Column kübü ietuh hadü jieüpu shah dhü column kü shihtuh.

Hanteipü	Shah dhü nopü Chingmeilemnünger", "Mangdükshih" & "Mongmeeinyüpa"
Anyahnyemi hadü meeipü shah notuh,	Lebü kü vaüyei epü
Lebü i shah eshing kü pangtuh,	Hahmangpü
Shahkungnyiü vennepangpü,	Nyetnyangpü
Jennei mak daüpu,	Pongei hadü venshuohjü shah leiyei epü
Mechem jenni napü nedangjü mongshihanpü,	Hepak jieüshi peipü

Vangdhüm shuohpü	Vangdhüm neshuohpü

E. Shah jaüteihen:

Ghong mü thaitü, pehe kü vangdhüm shuohen Ithem lao lao jaüteituh.



**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**



Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"